

NÓGRÁDI PÁSZTOROK

A pásztorság kialakulása, története mindig az állatállomány fejlődésével, változásával van összefüggésben. Az ország bármelyik részében, ahol megvoltak a feltételek ahhoz, hogy sok számosállatot (ló, szarvasmarha, juh és sertés) tartssanak, ott kialakult az állatok őrzésére szinte külön társadalmi rétegnek számító együttes: a pásztorság.

Igy volt ez Nógrád megyében is. A török háborúk következtében a megye községeinek nagyrésze elpusztult, vagy elnéptelenedett. A XVIII. század elején indult meg a megye újratelepítése, többnyire szlovák ajkú lakosokkal. A betelepülőknek először a földbirtokosok kastélyait és magát a falut kellett felépíteniük.

Számosállatok közül csak azokból tartottak többet, amelyek nagyobb méretű takarmánytermelést nem igényeltek. Az összeírások szerint lóból és szarvasmarhából már a XVIII. század elején is csak annyit tartottak a községek jobbágysai, amennyi a föld megműveléséhez éppen szükséges volt. Sertésből és juhból viszont annál többet tenyésztettek. Az ekkor még meglevő hatalmas makkos erdők, és a nagykiterjedésű hegyes-dombos legelők a sertések és a juhek egész évi eleségét biztosították. Ebben az időben egy-egy jobbágygazdaság 8—10, vagy még ennél is több sertéssel rendelkezett. Bél Mátyás az 1742-ben készített Nógrád megyéről szóló leírásában a gazdasági életet jellemezve megemlíti, hogy a parasztság lovat, szarvasmarhát csak a maga szükségletére tart, eladásra disznót, juhot tenyészt.

A XVIII. század második felétől az uradalmak is rátértek a nagyobb méretű sertés- és juhtenyésztésre. A gácsi posztógyár felépítése után (1767) különösen a merinói birka tenyésztése lendült fel nagymértékben. Még a múlt század elején is, az uradalmak egyik főjövedelme a birkatartásból eredt. A gyapjáért tartott, igényesebb merinói birkákat a falu határában létesített szállásokon tartották. Az állatállomány csökkenésével ezeken a szálláshelyeken nyerték elhelyezést, részben a múlt század közepén, részben az utána következő évtizedekben, az uradalmi cselédek.

A XIX. század közepétől kezdve nagymértékben lecsökkent az állatállomány létszáma az uradalmakban és a parasztgazdaságokban egyaránt. Az uradalmakban az állatállomány (sertés és birka) csökkenésének az volt az oka, hogy a makkos erdők nagyrészt kiirtották és feltörték, az addig birkalegelőnek használt nagykiterjedésű, művelés alatt nem álló területeket felszántották a gabona-

termő terület növelése érdekében. A parasztgazdaságokban viszont azért lett kevesebb az állatok létszáma (elsősorban a ló és a szarvasmarha), mert a jobbágyfelszabadítás után a szabad legelőhasználat megszűnt, az egy-egy háztartásra jutó kevés rét és legelőterület nagyobb létszámú állatállomány eltartását nem tudta biztosítani. Ebben az időben már nem a gyapjú, hanem a gabona volt a keresetlebb áru a piacon.

A kiirtatlan cser- és tölgyerdőkben a sertések makkoltatása tovább folyt, csak az első világháború előtti években szűnt meg véglegesen.

A földművelésre nem alkalmas legelőket továbbra is — csökkentett létszámú — birkák tenyésztésével hasznosították. A birka húsa, teje nagy értéket jelentett ebben az időben. A gyapjút is jó áron lehetett még értékesíteni a századfordulóra. A legnagyobb birkaállomány a múlt század második felében, a számos falut és pusztát birtokló Zichy uradalom rendelkezett. Még egy félszázaddal ezelőtt is 16 351 darabból álló birkaállománya volt.

A törökidús után kifejlődő — elsősorban uradalmi — sertés- és birkatenyésztés lehetővé tette a megyében a pásztorság kialakulását és közel két évszázadon keresztül fennmaradását.

A XVIII. század elejétől kezdve, egészen az első világháborúig, a nagyobb makkos erdőkkel rendelkező uradalmak és 1848-ig a megye parasztságának sertései is, télen-nyáron erdőkben tartózkodtak. A birkákat éjszakánként, már a XVIII. század közepétől a falvak határában levő puszták akoljaiban helyezték el. Lovat, szarvasmarhát — nagymértékben — az uradalmak nem tartottak a jobbágyfelszabadításig. A megye parasztsága, a múlt század közepéig, amíg a szabad legelőhasználat megvolt, ökreit, lovait, meddő vagy növények áliatait a falutól távol eső legelőkon félszilajon tartotta. Vagyis az állatok tavasztól őszi, éjjel-nappal a legelőn tartózkodtak. 1848 után a félszilaj állattartás csak a megye néhány községében élt tovább és maradt meg egészen napjainkig, elsősorban ott, ahol a parasztság nagy kiterjedésű, földművelésre nem alkalmas legelővel rendelkezett (Mátranovák, Nédújalu, Mátramindszent.)

Az egész éven át erdőkben makkoltató kanászok, és a tavasztól őszi a falutól távoleső részekben legeltető lovászok és gulyások, kunyhókat készítettek maguknak lehetőleg a völgyekben, szélvédett helyen. A kunyhóikat úgy

készítették, hogy először kiásták az alapjait, majd ahol gondolták, hogy a kunyhó bejárata lesz, egy másfélméter magas ágását állították le. A kunyhó hátsó részét képező föld-fal közepére és az ágásra egy vastag gerendát fektettek, majd e gerendára mindkét oldalról vékonyabb fákat raktak. Az egészet beborították vastagon szalmával, majd erre földréteget tettek. A kunyhó fűtése a külső tűzelőnyílású beépített kis kemencével, vagy a bejárat előtt rakott tűzzel történt.

A pásztorok a falvakba ritkán jártak be. Legjobban a kanászok voltak elzárva a falu társadalmától, mert nagyrésztük egész éven át a falvtól távol eső erdőkben makkoltattak. Bél Mátyás vad fajzatnak nevezi a kanászokat, akik télen nyáron a berkek félreeső helyein kunyhókban laktak.

A pásztorok kunyhókban azonban nemcsak az állatok őrzői találtak menedéket, hanem a betyárok is, akikkel a pásztoroknak nem volt tanácsos rosszba lenni. Nem is igen voltak rosszviszonyban velük, mert a betvárok nagy része a pásztorok közül került ki. Emlékezet szerint Nógrád megye híres betyárja Sisa Pista is (a múlt század második felében élt) pásztor volt, aki később, amikor betyár lett, mindig a pásztorok kunyhóiban talált menedéket.

Amilyen egyszerűek voltak ezek a télen nyáron erdei kunyhóban élő pásztorok, olyan egyszerű volt táplálkozásuk is. Nyáron élelmük nagyrésztét gyűjtögetés útján szereztek meg. Krumplit sütötték maguknak, de szerették a gyümölcsöt, a madarakat és azok tojásait is. A bojtárok feladata volt ezeknek a megszerzése. A megfogott madarakat agyaggal teljesen beborították, majd vaspalcára fűzve a tűz felett forgatták, hogy a melegítés hatására a toll az agyagta tapadjon és az agyaggal együtt könnyen eltávolítható legyen. A tollától megfosztott madárnak a belét kidobták, egy vaspalcára felfűzték, madártojásokat ütöttek rá és úgy sütötték meg a tűz felett forgatva. Az uradalmi juhászoknak és kanászoknak arra is volt lehetőségük, hogy birkát, illetve sertést vágjanak le a nyájából, vagy a kondából. Az uradalom pásztorainak régebben csak az állat fülével kellett elszámolniuk. A levágott állat húsát hagymászsíron sütötték meg.

A múlt század második felében, amikor az uradalmak állatállománya lecsökkent, a pásztorok a kunyhókból beköltöztek a falvakba, és ezzel teljesen beolvadtak a falu társadalmába. Élelmezésük is megváltozott ezzel. Minden nap meleg ételt fogyasztottak, de a hagyományos pásztorételeket továbbra is megőrizték. Ilyen a juhászok által fogyasztott „demikát”, mely forróvízzel feihígított birkatúróból állt. Kedveit pásztorétel volt a „razsatka” a pirított

hagymával összekevert töröttkrumpli is.

A pásztorok ugyan már régebben beolvadtak a falu társadalmába, de a földművelő lakosság a pásztorokat még ma is — különösen azokat, akiknek ősei is pásztorok voltak — különleges lénynek tartja. A ma élő idősebb nemzedék hiszi és vallja, hogy a pásztorok „sokat tudnak”. Több pásztorról biztosan tudják, hogy meg tudja „babonázni” a birkákat. Egy csesztvei uradalmi juhászról az emlékezet azt őrizte meg, hogy kint a legelőn botját leszúrta a földre, szűrét ráakasztotta, ő maga pedig a kocsmában mulatott. A birkák nem mentek el, ott legeltek a szűr körül. Ez a juhász még azt is meg tudta tenni, hogy a dudáját felakasztotta a kocsmában egy szegre és úgy táncolt, közben a felakasztott duda szólt. Cserhátsurányban viszont egy pásztorról azt tudják az idősebbek, hogy az minden reggel körüljárta a legelő egy részét. A körüljárt legelőre hajtotta a birkákat és azok ott legeltek őrzés nélkül. Nem ment el egy birka sem a körüljárt legelőről. Egy cserhátalapi kanász viszont arról volt nevezetes, hogy beszélni tudott a sertésekkel. Ha dolga volt a faluban, a sertéseket elaltatta, azok addig nem ébredtek fel, amíg ő vissza nem érkezett.

A pásztoroknak a földművelő lakosság előtt tekintélyük volt, különösen a juhászoknak. A meggazdagodási lehetőség a juhászoknál volt a legnagyobb. Cserhátaláp melletti pusztán élt egy juhász, aki előbb tudott traktort venni, mint a földesura. Mohora, Cserhátsurány és a megye más községében levő leggazdagabb parasztek ősei juhászok voltak. Ha a juhászlegény közeledett a jobbágy lány felé, a lány szülei nem ellenezték, sőt arra törekedtek, hogy minél előbb házasság legyen belőle.

A pásztoroknak a földművelő lakosság közé való beilleszkedését nagymértékben elősegítette az is, hogy ők voltak a falu összes szórakozóhelyein a zenészek. Ott voltak jellegzetes hangszerükkel a dudával, a fiatalok összejövetelein, sőt ha kellett, a lakodalmakban is ők szolgáltatták a zenét. Erre volt is lehetőség Nógrád megyében. Mint ismeretes, Nógrád megye volt az ország egyik legszegényebb vármegyéje. A cigányzene, költséges volta miatt nem tudott tért hódítani. Még 30—40 évvel ezelőtt is a szegényebb családok, elsősorban az uradalmi cselédek lakodalmaiban, duda dallamára táncoltak. A pásztorság elmúlásával, a dudálási alkalmak megszűnésével, kivész egyik ősi hangszerünk: a duda.

Régebben a duda készítéséhez szinte minden pásztorember értett. Szükséges hozzá egy egészben lenyúzott birkabőr, amely a duda sípjainak megszálaltatásához szükséges levegőt tárolja. Ez, a társas kidolgozás után már használható

is. Az első jobb láb lenyúzott bőrébe illesztik bele a szeleppel ellátott fúvókát (klipácsot), melyen keresztül a levegőt a tömlőbe fújják. A bal láb lenyúzott bőrébe a bordó kerül. Ez egy tülökben végződő hosszú cső, amely állandóan bűg hanggal kíséri a dallamot. A birka nyakbőrébe kerül a dudafej, mely a kettős sipot (sipszárat) foglalja magába. A nyelvsióok nádból, ritkábban bodzafából készülnek. A sipszár egyik felének hat lyukán nyolc, a másik felének egy lyukán pedig két hang szólaltatható meg.

A dudát azonban csak az vehette kezébe, aki furulyán vagy sipszáron már tudott dallamot játszani. A leleményesebb pásztorok, akik még csak dudálni tanultak, kis dudát készítettek maguknak, kutya- vagy macskabőrből.

Ugyancsak a pásztorok értettek legjobban a furulya készítéséhez és kezeléséhez is. A furulyák legtöbbször bodzafából készültek. A furulya hangterjedelme: két oktáv és egy nagyterc. A pásztorok hangszereiket legeltetés közben készítették, és itt nyílt alkalom a játék elsajátítására, gyakorlására is.

A pásztorok azonban nemcsak a dudát és a furulyát készítették el maguknak, hanem egyéb használati eszközeiket is. A XVIII. század folyamán, de még a XIX. század elején is, a pásztorok többsége a falvaktól távolos legelőkön élte az életének nagy részét. Az állandóan kunyhójában lakó pásztor, kevés használati tárgyat készített magának. A tárgyak díszítésére sem fordított sok gondot. Néhány jól faragó

Megváltozott azonban a helyzet a XIX. század közepén. A szántóterület növelésével a nagykiterjedésű legelők megszűntek, vagy nagymértékben lecsökkentek. Az állatállomány létszáma is kevesebb lett. A pásztorok nagy része a falvakban telepedett le. A falvakba kerülésük után igényesebbekké váltak, ízlésük és szépérzékük kifinomult. Több gondot kellett fordítaniuk külső megjelenésükre, használati tárgyaik tetszetős kivitelére. A díszítés a pásztorfaragásokon megszorodott, az ábrázoló téma is szélesebb körű lett. Helyet kaptak a pásztorfaragásokon az újságokban és naptárakban látott rajzok és képek alakjai (címer, betyár, csendőr stb.). A pásztorok által készített tárgyak száma is kibővült. Ettől kezdve tükörtartókat, padhátbetéteket, kanalasokat, só- és gyufatartókat, guzsalyokat, borotvatartókat stb. is készítettek, de valamennyit gazdagon ki is díszítették.

Nem minden pásztor értett a faragáshoz. A legjobb faragópásztorok voltak a megyében: Gyurkó Pál (Hatvan), Lőrincz Pál (Karancseszki), Havran János (Kisterenye), Herczeg Mihály (Balassagyarmat), Barna János (Nőtincs).

A nógrádi pásztorok díszítőművészete, a szomszédos szlovák pásztorok díszítőművészetével több téren rokonságot mutat.

A hagyományos pásztori díszítés módjellegetes emlékeit őrzik még ma is a juhászok kampósbotjai, a kanászok ostornyelei és baltái, a pásztorok által használt ivóbögrék és egyéb használati tárgyak. A juhászok kampók — amelyek

CSUKÁSZ

pásztor ugyan megörököltette botján, ostornyelén vagy ivóbögréjén a környezetében látott jeleneteket, virágokat és fákat, de e díszítésből hiányzik a szépségre, az ízlésségre való törekvés. A faragni nem tudó pásztor nem törekedett díszített használati tárgyak megszerzésére, mert azokat néhány pászortársán, szűkebb családi körén kívül más úgyszem láthatta. A falvakba ritkán jártak be, ahol nagyobb gondot kellett volna fordítaniuk külső megjelenésükre, használati tárgyaik szépségére.

a megyében nem régi elterjedésük — legszebb díszje a rézből, csontból vagy fából készült kampók. A juhász a kampósbotjára a legbúszkébb. Azért arra törekedett, hogy annak a nyele a legjobb fából (barkóca) legyen, a kampója szépen ki legyen cifrázva. A juhász, ha új szolgálati helyet ment keresni, vagy ha szeretőjét látogatta meg, a kampósbotot mindig magával vitte. Legeltetés közben ritkán használták. A kampósbotok nyelét ólommal, vagy cínnel díszítették. A díszítő fába először be-

vésték a mértani jellegű árkokat, majd a kiöntendő fának egy részét tölcser-szerűen papírral körülcsavarták, és az így képződött papirtölcserbe a forró cín- vagy ólnot beleöntötték, mely a kivésett árkokat kitöltötte. Cínnel és ólommal díszítették a kampósbotokon kívül, az ostorok nyeleit, a duda farészeit. A kanászbaltákat (valaska) fémlémezzel díszítették. Ez úgy történt, hogy a keskeny fémlémezből az előre megformált díszítményt bevették a fába.

A nógrádi pásztorok egyik legfontosabb használati tárgya az „ivöbegré” (csanak). A pásztorművészet legszebb remekai ezek. Minden pásztor tarisznyájára fel volt erősítve szíjjal ez a íából kifaragott merítőedény. Ha a pásztor megszomjazott, ezzel merített vizet a forrásból. Leginkább szilva vagy vadkörtefából faragták. Adataink vannak arról, hogy ilyen ivóedényeket már a XVIII. század elején is készítettek. Az ivöbögrék legfeltűnőbb sajátossága a dísz- és formagazdaság. A fület egy

vagy két állatalak: disznó, kutya, kos, kígyó stb. képezik. Az edények külső falán domború faragást látunk, amelyek azokat a képeket, jeleneteket örökítik meg, amelyeket a pásztor környezetében látott.

Ma már a pásztorművészet ezen legszebb példányai csak a múzeumainkban találhatóak meg. Sok pásztorfaragást őriz a balassagyarmati Palóc Múzeum is.

A nagy hagyományokra visszatekintő pásztorélet napjainkban is tovább él. A nagyüzemi állattartás is megköveteli, hogy az állatokat képzett, nagy tapasztalattal rendelkező pásztorok őrizzék. A termelősövetkezetek és állami gazdaságok örömmel fogadják fel a régi, nagy gyakorlattal rendelkező pásztorokat az állatok gondozására és legeltetésére. Maguk a pásztorok is szívesen vállalnak állást, mert ma már sokkal jobb és kulturáltabb körülmények között élhetnek és végezhetik munkájukat.

